

Ερνέστ Ρενάν

Τι είναι έθνος;

Διάλεξη στη Σορβόννη, 11 Μαρτίου 1882

Μετάφραση: Ανδρέας Πανταζόπουλος

Προτίθεται να αναλύσουμε από κοινού μια ιδέα, φαινομενικά προφανή, που όμως προσφέρεται στις πλέον επικίνδυνες παρανοήσεις. Οι μορφές της ανθρώπινης κοινωνίας όλο και περισσότερο ποικίλλουν. Έχουμε μεγάλες συγκεντρώσεις ανθρώπων, όπως της Κίνας, της Αίγυπτου, της Αρχαιότατης Βαβυλωνίας· φυλές, όπως των Εβραίων και Αράβων· τις πόλεις, όπως η Αθήνα και η Σπάρτη· τις συνενώσεις διαφόρων χωρών όπως η Καρολοβίγγκειος Αυτοκρατορία· κοινότητες χωρίς πατρίδα, που διατηρούνται μέσω του θρησκευτικού δεσμού, όπως αυτή των Ισραηλιτών, των Περσών· τα έθνη, όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η πλειοψηφία των αυτόνομων ευρωπαϊκών οντοτήτων· τις συνομοσπονδίες, όπως της Ελβετίας, της Αμερικής· φυλετικές ή μάλλον γλωσσικές συγγένειες εγκαθιδρυμένες ανάμεσα σε διάφορους κλάδους των Γερμανών, τους διάφορους κλάδους των Σλάβων· ιδού τρόποι συνομαδώσεων, που υπάρχουν ή υπήρξαν, και που δεν θα έπρεπε να συγχέονται οι μεν με τους δε χωρίς να προκαλούνται σοβαρότατες παρανοήσεις. Στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης πίστευαν ότι οι θεσμοί των μικρών ανεξάρτητων πόλεων, όπως εκείνοι της Σπάρτης και της Ρώμης, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στα μεγάλα έθνη μας των τριάντα και σαράντα εκατομμυρίων ψυχών. Στις ημέρες μας διαπράττεται ένα άλλο, σοβαρότερο σφάλμα: συγχέεται η φυλή με το έθνος, και

αποδίδεται σε εθνογραφικές ή μάλλον σε γλωσσικές ομάδες κυριαρχία ανάλογη με αυτή των πραγματικά υπαρκτών λαών. Ας προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε με κάποια ακρίβεια αυτά τα δύσκολα προβλήματα, όπου η ελάχιστη σύγχυση πάνω στο νόημα των λέξεων, ή στην αφετηρία του συλλογισμού, μπορεί να παράξει στο τέλος τα πλέον ολέθρια σφάλματα. Αυτό που θα επιχειρήσουμε είναι επικίνδυνο· είναι περίπου λοβοτομή· θα αντιμετωπίσουμε τούς ζωντανούς όπως συνήθως αντιμετωπίζουμε τους νεκρούς. Θα επιδείξουμε την πλέον απόλυτη αμεροληψία.

I

Από το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ή καλύτερα από την αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου (742- 814 μ.Χ.), η Δυτική Ευρώπη μας εμφανίζεται διαιρεμένη σε έθνη, μερικά εκ των όποιων, σε κάποιες εποχές, προσπάθησαν να ασκήσουν ηγεμονία πάνω στα άλλα, χωρίς ποτέ να το επιτύχουν με μια διάρκεια στο χρόνο. Αυτό που δεν μπόρεσαν ο Κάρολος ο πέμπτος (1516-1556 μ.Χ.), ο Λουδοβίκος XIV (1638- 1715), ο Ναπολέον ο 1ος, πιθανότατα κανένας δεν θα το μπορέσει στο μέλλον. Η εγκαθίδρυση μιας νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή μιας νέας Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου είναι αδύνατη. Η διαίρεση της Ευρώπης είναι, υπερβολικά τονισμένη, ώστε κάθε απόπειρα οικουμενικής κυριαρχίας θα προκαλέσει ταχύτατα συμμαχία των υπολοίπων, που θα υποχρεώσει το φιλόδοξο έθνος να επιστρέψει στα φυσικά του σύνορα. Ένα είδος ισορροπίας εγκαθιδρύθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η Γαλλία, η Αγγλία, η Γερμανία, η Ρωσία, για εκατοντάδες ακόμα χρόνια και παρ' όλες τις περιπέτειες που θα γνωρίσουν, αποτελούν ιστορικές ατομικότητες, τα ουσιώδη μέρη μιας ντάμας, τα τετράγωνα της οποίας ποικίλλουν διαρκώς σε σημασία και δύναμη αλλά ποτέ δεν εξομοιώνονται πλήρως.

Τα εννοούμενα με αυτό τον τρόπο έθνη είναι κάτι αρκετά καινούργιο στην ιστορία. Για την αρχαιότητα είναι άγνωστα· η Αίγυπτος, η Κίνα, η Αρχαία Χαλδαία δεν υπήρξαν σε κανένα επίπεδο έθνη. Ήταν κοπάδια πληθυσμών που οδηγούνταν από κάποιον γιο του Ήλιου ή από έναν γιο του Ουρανού. Δεν υπήρχαν ούτε Αιγύπτιοι ούτε Κινέζοι πολίτες. Η κλασική αρχαιότητα είχε δημοκρατίες και τοπικά βασίλεια, συνομοσπονδίες τοπικών δημοκρατιών, αυτοκρατορίες· δεν είχε έθνη με την έννοια που εμείς τα εννοούμε. Η Αθήνα, η Σπάρτη, η Σιδώνα, η Τύρος ήταν μικρά κέντρα θαυμαστού πατριωτισμού· ήταν, όμως, πόλεις με ένα

σχετικά περιορισμένο έδαφος. Η Γαλατία, η Ισπανία, η Ιταλία, πριν από την απορρόφησή τους στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ήταν σύνολα νομαδικών λαών, συχνά συνασπισμένων μεταξύ τους αλλά χωρίς κεντρικούς θεσμούς και δυναστείες. Επίσης, η Ασσυριακή και η Περσική Αυτοκρατορία, καθώς και η Αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου δεν υπήρξαν πατρίδες. Ποτέ δεν υπήρξαν Ασσύριοι πατριώτες· η Περσική Αυτοκρατορία ήταν ένα τεράστιο φέουδο. Κανένα έθνος δεν διεκδικεί τις απαρχές γένεσής του στην κολοσσιαία περιπέτεια του Αλεξάνδρου, που εντούτοις υπήρξε τόσο πλούσια σε συνέπειες για τη γενική ιστορία του πολιτισμού.

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία πλησίασε αρκετά στο να είναι πατρίδα. Καρπωνόμενη τα τεράστια αγαθά μετά το σταμάτημα των πολέμων, η ρωμαϊκή κυριαρχία, στην αρχή τόσο σκληρή, έγινε, ταχύτατα αγαπητή. Υπήρξε ένας τεράστιος σύνδεσμος, συνώνυμος της τάξης, της ειρήνης και του πολιτισμού. Στην τελευταία περίοδο της Αυτοκρατορίας, στις ανιδιοτελείς ψυχές, στους φωτισμένους επισκόπους, στους μορφωμένους, υπήρχε ένα πραγματικό συναίσθημα «ρωμαϊκής ειρήνης», αντιτιθέμενης στο απειλητικό χάος της βαρβαρότητας. Μια Αυτοκρατορία, όμως, δώδεκα φορές μεγαλύτερη από την τωρινή Γαλλία, δεν θα μπορούσε να συγκροτήσει κράτος με τη σύγχρονη παραδοχή του όρου. Η διάσπαση της Ανατολής και της Δύσης ήταν αναπόφευκτη. Οι απόπειρες για μια Γαλατική Αυτοκρατορία, τον 3ο αιώνα, δεν ευοδώθηκαν. Η γερμανική εισβολή είναι αυτή που εισάγει στον κόσμο την αρχή που, αργότερα, θα προσφέρει τη βάση στην ύπαρξη εθνοτήτων.

Τι πέτυχαν οι γερμανικοί λαοί από τις μεγάλες εισβολές του 5ου αιώνα ως τις τελευταίες νορμανδικές κατακτήσεις του 10ου αιώνα; Άλλαξαν κάπως το βάθος των φυλών επέβαλαν, όμως, δυναστείες και μια στρατιωτική αριστοκρατία σε τμήματα, περισσότερο ή λιγότερο μεγάλα, της παλαιάς Δυτικής Αυτοκρατορίας, που έλαβαν το όνομα των εισβολέων τους. Από εδώ προήλθε μια Γαλλία, μια Βουργουνδία, μια Λομβαρδία - αργότερα, μια Νορμανδία. Η ταχύτατη πρωτοκαθεδρία που έλαβε η Αυτοκρατορία των Φράγκων ξαναφτιάχνει παροδικά την ενότητα της Δύσης· τούτη όμως η Αυτοκρατορία σπάζει ανεπανόρθωτα, προς τα μέσα του 9ου αιώνα. Η Συνθήκη του Βερντέν (843 μ.Χ.) χαράσσει αφετηριακά αμετάλλακτες διαιρέσεις, και στο έξης η Γαλλία, η Γερμανία, η Αγγλία, η Ιταλία, η Ισπανία οδηγούνται, μέσα από συχνά πλάγιους δρόμους και μέσα από χίλιες περιπέτειες, στην πλήρη εθνική τους ύπαρξη, όπως τη βλέπουμε να ανθίζει σήμερα.

Στην πραγματικότητα, τι χαρακτηρίζει αυτά τα διαφορετικά κράτη; Είναι η συγχώνευση των πληθυσμών που τα συνθέτουν. Στις χώρες που πριν λίγο απαριθμήσαμε δεν υπάρχει τίποτε το παρόμοιο με ό,τι θα βρείτε στην Τουρκία, όπου ο Τούρκος, ο Σλάβος, ο Έλληνας, ο Αρμένιος, ο Άραβας, ο Σύριος, ο Κούρδος είναι τόσο διακριτοί σήμερα όσο και την ημέρα της κατάκτησης. Δύο ουσιαστικές περιστάσεις συνηγορούν γι' αυτό το αποτέλεσμα. Κατ' αρχήν το γεγονός ότι οι γερμανικοί λαοί υιοθέτησαν τον χριστιανισμό από τότε που ανέπτυξαν τις λιγοστές επαφές τους με τους Έλληνες και τους Λατίνους. Όταν ο νικητής και ο ηττημένος έχουν την ίδια θρησκεία, ή, μάλλον, όταν ο νικητής υιοθετεί τη θρησκεία του ηττημένου, το τουρκικό σύστημα, η απόλυτη διάκριση των ανθρώπων σύμφωνα με τη θρησκεία, δεν μπορεί πλέον να παραχθεί. Η δεύτερη περίπτωση, από την πλευρά των κατακτητών, ήταν η λησμονιά της ίδιας τους της γλώσσας. Οι εγγονοί του Κλοβίς (466-511 μ.Χ.), του Αλάρικου (370-410 μ.Χ.), του Γκοντεμπώ (480-516 μ.Χ.), του Αλμπουάν, του Ρολλόν μιλούσαν ήδη ρωμανικά. Αυτό καθ' εαυτό το γεγονός ήταν συνέπεια μιας άλλης σημαντικής ιδιαιτερότητας: οι Φράγκοι, οι Βουργουνδοί, οι Γότθοι, οι Λομβαρδοί, οι Νορμανδοί είχαν λίγες γυναίκες της φυλής τους μαζί τους. Για πολλές γενιές, οι αρχηγοί δεν νυμφεύονταν παρά μόνο Γερμανίδες γυναίκες - οι ερωμένες τους όμως ήταν Λατίνες, όπως και οι παραμάνες των παιδιών τους- ολόκληρη η φυλή παντρεύεται με γυναίκες Λατίνες, κάτι που οδήγησε ώστε η LinguaFrancicaή η LinguaGothicava μην έχουν, από τη στιγμή της εγκατάστασης των Φράγκων και των Γότθων σε ρωμαϊκές γαίες, παρά βραχεία διάρκεια. Στην Αγγλία δεν συνέβη το ίδιο - γιατί οι Αγγλοσάξονες εισβολείς είχαν αναμφισβήτητα γυναίκες μαζί τους - ο πληθυσμός της Βρετάνης ετράπη σε φυγή, και, εξάλλου, τα λατινικά δεν ήταν πλέον, ή ίσως δεν υπήρξαν ποτέ, κυρίαρχα στην ομώνυμη περιοχή. Αν μιλούσαν γαλατικά στη Γαλατία κατά τον πέμπτο αιώνα, ο Κλοβίς και όσοι τον ακολουθούσαν δεν θα εγκατέλειπαν τα γερμανικά για τα γαλατικά.

Από εδώ προέρχεται το κεφαλαιώδους σημασίας αποτέλεσμα: παρ' όλη την ακραία βία των ηθών των Γερμανών εισβολέων, ή μήτρα που επέβαλαν έγινε, ανά τους αιώνες, η ίδια η μήτρα του έθνους. Εντελώς θεμιτά Γαλλία (France) απέβη το όνομα μιας χώρας στην οποία εισέβαλε μια ανεπαίσθητη μειονότητα Φράγκων. Η ιδέα μιας φυλετικής διαφοράς στον πληθυσμό της Γαλλίας, τόσο προφανούς στον Γκρεγκουάρ ντε Τούρ (538-594 μ.Χ.), δεν παρουσιάζεται καθόλου στους μεταγενέστερους του Ούγου Καπέτου (987-996 μ.Χ.) Γάλλους συγγραφείς και ποιητές. Αντίθετα, η διαφορά του ευγενούς από τον χωρικό είναι υπερτονισμένη. Εντούτοις, η μεταξύ τους διαφορά δεν είναι κατά κανέναν τρόπο εθνική - είναι διαφορά δυναμισμού, συνηθειών και κληρονομικά μεταδιδόμενης εκπαίδευσης. Η ιδέα ότι όλα αυτά ανάγονται σε κάποια κατάκτηση δεν απασχολεί κανέναν. Το νόθο σύστημα σύμφωνα με το οποίο η τάξη των ευγενών έλκει την καταγωγή της από κάποιο προνόμιο που της απένειμε ο βασιλιάς για τις μεγάλες υπηρεσίες προς το έθνος, έστω και αν κάθε ευγενής είναι ένας εξευγενισμένος, εγκαθιδρύεται ως δόγμα από τον XIII αιώνα. Το ίδιο θα

συμβεί, στη συνέχεια, για όλες σχεδόν τις νορμανδικές κατακτήσεις. Μέσα σε μια περίοδο μιας η δύο γενεών, οι Νορμανδοί εισβολείς δεν διακρίνονται πλέον από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η επιρροή τους δε στάθηκε λιγότερο έντονη: έδωσαν στην κατακτημένη χώρα μια τάξη ευγενών, στρατιωτικές συνήθειες κι έναν πατριωτισμό άγνωστο ως τότε.

Η λήθη, και θα έλεγα ακόμα η ιστορική πλάνη, είναι ουσιαστικός παράγοντας της δημιουργίας του έθνους και, σε αυτή τη βάση, η πρόοδος των ιστορικών σπουδών συνιστά συχνά κίνδυνο για την εθνότητα. Η ιστορική αναδιφήση, όντως, φωτίζει τα βίαια γεγονότα που έλαβαν χώρα στην απαρχή όλων των πολιτικών σχηματισμών, ακόμα και αυτών των οποίων οι συνέπειες ήταν από τις πλέον ευεργετικές. Η ενότητα επιτυγχάνεται πάντα βάναυσα· η ενοποίηση της βόρειας και της μεσημβρινής Γαλλίας ήταν το αποτέλεσμα εξολόθρευσης και συνεχούς τρομοκρατίας για έναν περίπου αιώνα. Ο βασιλιάς της Γαλλίας που είναι, τολμώ να πω, ο ιδεότυπος ενός κοσμικού αποκρυσταλλωτή· ο βασιλιάς της Γαλλίας που πραγματοποίησε την πλέον τέλεια εθνική ενότητα, η οποία υπήρξε ποτέ· ο βασιλιάς της Γαλλίας, ιδωμένος εκ του σύνεγγυς, έχασε το κύρος του: το έθνος που συγκρότησε τον αναθεμάτισε και, σήμερα, υπάρχουν μόνο καλλιεργημένα πνεύματα που γνωρίζουν τι άξιζε και τι έκανε. Στη Δυτική Ευρώπη μόνο εξ αντιδιαστολής γίνονται αισθητοί αυτοί οι μεγάλοι νόμοι της ιστορίας. Στο εγχείρημα του βασιλιά της Γαλλίας, που με τόσο θαυμάσιο τρόπο έφερε σε πέρας, κατά ένα μέρος χάρη στην τυραννικότητά του - κατά άλλο μέρος χάρη στη δικαιοσύνη του, πολλές χώρες απέτυχαν. Υπό τη βασιλεία του Σαιν Έτιέν (1001-1038 μ.Χ.), οι Μαγυάροι και οι Σλάβοι έμειναν τόσο διακριτοί μεταξύ τους, όσο ήταν πριν οκτακόσια χρόνια. Χωρίς να αναχωνεύσει τα διάφορα στοιχεία αυτών των περιοχών, ο οίκος των Αψβούργων τα κράτησε διακριτά και συχνά αντιθετικά μεταξύ τους. Στη Βοημία, το τσέχικο και το γερμανικό στοιχείο ξεχωρίζουν όπως το λάδι και το νερό μέσα σε ένα ποτήρι. Η τουρκική πολιτική διαχωρισμού των εθνοτήτων ανάλογα με τη θρησκεία είχε πολύ σοβαρότερες συνέπειες: κόστισε την αποσάθρωση της Ανατολής. Πάρτε μια πόλη όπως η Θεσσαλονίκη ή η Σμύρνη, και θα βρείτε πέντε ή έξι κοινότητες, που η καθεμιά έχει τις μνήμες της και μεταξύ τους δεν έχουν σχεδόν τίποτα το κοινό. Όμως, η ουσία ενός έθνους έγκειται στο ότι όλα τα άτομα έχουν πολλά κοινά πράγματα, καθώς επίσης και ότι όλοι έχουν λησμονήσει πολλά πράγματα. Κανένας Γάλλος πολίτης δεν γνωρίζει αν είναι Βουργουνδός, Αλανός, Βησιγότθος· κάθε Γάλλος πολίτης πρέπει να έχει λησμονήσει τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου, τις σφαγές στη μεσημβρινή Γαλλία του XIII αιώνα. Δεν υπάρχουν στη Γαλλία ούτε δέκα οικογένειες που να μπορούν να προσκομίσουν αποδείξεις φράγκικης καταγωγής, αν και μια τέτοια απόδειξη θα ήταν ουσιαστικά ελλιπής, εξαιτίας των άπειρων άγνωστων διασταυρώσεων που θα μπορούσαν να διαταράξουν όλα τα συστήματα των οπαδών της γενεαλογίας.

Άρα, το σύγχρονο έθνος είναι ιστορικό αποτέλεσμα παραγόμενο από σειρά γεγονότων που συγκλίνουν προς την ίδια κατεύθυνση. Μερικές φορές η ενότητα θα πραγματοποιηθεί από μια δυναστεία, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας· κάποιες άλλες φορές θα πραγματοποιηθεί από την άμεση βούληση των επαρχιών, όπως συνέβη στην Ολλανδία, την Ελβετία, το Βέλγιο· τέλος, από ένα κάποιο γενικό πνεύμα που, έστω και καθυστερημένα, θα κατανικήσει τις ιδιορρυθμίες της φεουδαρχίας, όπως στην Ιταλία και τη Γερμανία. Πάντα μια βαθιά υπαρξιακή πίστη καθοδήγησε αυτούς τους σχηματισμούς. Οι αρχές, σε τέτοιες περιπτώσεις, αναδύονται μέσα από τις πλέον απρόσμενες εκπλήξεις. Στις ημέρες μας είδαμε την Ιταλία να ενοποιείται από τις ήττες της και την Τουρκία να καταστρέφεται από τις νίκες της. Κάθε ήττα προωθούσε τις υποθέσεις της Ιταλίας κάθε νίκη συνηγορούσε στο να χάνει η Τουρκία. Διότι η Ιταλία είναι έθνος, και η Τουρκία, εκτός της Μικράς Ασίας, δεν είναι. Στην Γαλλία ανήκει η δόξα που, με τη Γαλλική Επανάσταση, διακήρυξε ότι ένα έθνος υπάρχει μέσα από τον εαυτό του. Δεν πρέπει να θεωρούμε κακό που μας μιμούνται. Η αρχή των εθνών είναι δική μας αρχή.

Αλλά, τότε, τι είναι έθνος; Γιατί η Ολλανδία είναι έθνος, ενώ το Ανόβερο ή το Μεγάλο Δουκάτο της Πάρμας δεν είναι; Πώς η Γαλλία εμμένει στο ότι είναι έθνος, ενώ η εξουσία που το δημιούργησε εξαφανίστηκε; Πώς η Ελβετία, που έχει τρεις γλώσσες, δύο θρησκείες, τρεις ή τέσσερις φυλές, είναι έθνος, όταν η Τοσκάνη, για παράδειγμα, που είναι τόσο ομοιογενής, δεν είναι; Γιατί η Αυστρία είναι κράτος και όχι έθνος; Σε τι διαφέρει η αρχή των εθνοτήτων από την αρχή των φυλών; Ιδού τα θέματα πάνω στα οποία ένα σκεπτόμενο πνεύμα πρέπει να εγκύπτει επιμελώς, για να ανταποκριθεί στον ρόλο του. Οι υποθέσεις του κόσμου δεν ρυθμίζονται πλέον με αυτού του είδους τους συλλογισμούς οι ερευνητές, όμως, θέλουν να εκλογικεύσουν και να αποσαφηνίσουν τις συγχύσεις όπου προσκρούουν οι επιφανειακές προσεγγίσεις.

II

Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς πολιτικούς, ένα έθνος είναι πριν απ' όλα μια δυναστεία, που αντιπροσωπεύει μια παλαιά κατάκτηση, κατάκτηση που στις αρχές γίνεται

αποδεκτή κι έπειτα λησμονείται από τη μάζα του λαού. Σύμφωνα με τους πολιτικούς για τους όποιους μιλώ, η συνομάδωση επαρχιών που πραγματοποιείται από μια δυναστεία, με τους πολέμους της, με τους γόμους της, με τις συνθήκες της.

Είναι αληθές ότι η πλειοψηφία των σύγχρονων εθνών δημιουργήθηκε από μια οικογένεια φεουδαρχικής προέλευσης, που κατέκτησε ένα συγκεκριμένο έδαφος και αποτέλεσε ένα είδος πυρήνα συγκεντροποίησης. Τα όρια της Γαλλίας του 1789 δεν είχαν τίποτα το φυσικό ούτε το αναγκαίο.

Η ευρεία ζώνη που ο βασιλικός οίκος των Καπέτων πρόσθεσε στην αυστηρή μεθόριο της Συνθήκης του Βερντέν υπήρξε μια προσωπική του κατάκτηση. Κατά την εποχή που έγιναν οι ενσωματώσεις, κανένας δεν ασχολούταν ούτε με φυσικά όρια, ούτε με το δίκαιο των εθνών, ούτε με τη βούληση των επαρχιών. Η ένωση της Αγγλίας, της Ιρλανδίας και της Σκωτίας υπήρξε έργο μιας ορισμένης δυναστείας. Η Ιταλία καθυστέρησε για πολύ να γίνει έθνος, γιατί ανάμεσα στους πολυάριθμους βασιλικούς οίκους της κανένας, πριν από τον αιώνα μας, δεν κατάφερε να γίνει κέντρο της ενότητας. Παράξενη τύχη έφερε ώστε το σκοτεινό νησί της Σαρδηνίας, γη οριακά Ιταλική, να λάβει τίτλο βασιλικό. Η Ολλανδία, που δημιουργήθηκε από μόνη της χάρη σε μια πράξη ηρωικής απόφασης, συνήψε, εντούτοις, έναν στενό δεσμό με τον οίκο του Οράνζ, και θα διέτρεχε σοβαρούς κινδύνους την ημέρα που αυτή η ένωση θα ακυρωνόταν.

Όμως, ένας τέτοιος νόμος είναι απόλυτος; Αναμφίβολα όχι. Η Ελβετία και οι Ηνωμένες Πολιτείες, που συγκροτήθηκαν με διαδοχικές προσθετικές συνενώσεις, δεν διαθέτουν καμιά δυναστική βάση. Δεν θα συζητήσω το πρόβλημα που αφορά τη Γαλλία. Θα έπρεπε να κατέχουμε το μυστικό του μέλλοντος. Ας πούμε μόνο ότι αυτή η μεγάλη γαλλική βασιλεία υπήρξε τόσο ακραία εθνική, ώστε, την επομένη της πτώσης της, το έθνος κατόρθωσε να συγκροτηθεί χωρίς αυτήν. Κι έπειτα, τον XVIII αιώνα, άλλαξαν τα πάντα. Ο άνθρωπος, μετά από αιώνες ταπείνωσης, επανήλθε στο αρχαίο πνεύμα, στον αυτοσεβασμό του, στην ιδέα

των δικαιωμάτων του. Οι λέξεις πατρίδα και πολίτης επανέκτησαν το νόημά τους. Έτσι κατόρθωσε να εκπληρωθεί το πλέον μεγάλο τόλμημα στην Ιστορία, επιχείρηση που μπορούμε να τη συγκρίνουμε με ό,τι θα σήμαινε για τη φυσιολογία η απόπειρα ν' αποκατασταθεί ένα σώμα στην πρώτη του ταυτότητα, αν του είχε αφαιρεθεί το μυαλό και η καρδιά.

Άρα, πρέπει να γίνει παραδεκτό ότι ένα έθνος μπορεί να υπάρχει χωρίς δυναστική αρχή, και επιπλέον ότι έθνη που συγκροτήθηκαν από δυναστείες μπορούν να τις αποχωρισθούν χωρίς αυτά να πάψουν να υπάρχουν. Η παλαιά αρχή που παίρνει υπόψη μόνο το δικαιο των πριγκίπων δεν πρέπει στο εξής να διατηρείται: εκτός από το δυναστικό δικαιο, υπάρχει και το εθνικό δικαιο. Σε ποιο κριτήριο μπορεί να θεμελιωθεί αυτό το εθνικό δικαιο; Με ποιο σήμα να αναγνωρισθεί; Από ποιο απτό γεγονός απορρέει;

A. Από τη φυλή, λένουν πολλοί με αρκετή σιγουριά.

Οι επιφανειακές διαιρέσεις της φεουδαρχίας, οι δυναστικοί γάμοι, τα συνέδρια των διπλωματών, είναι ξεπερασμένα. Αυτό που παραμένει αυστηρό και σταθερό, λένουν, είναι η φυλή των πληθυσμών. Ιδού αυτό που συγκροτεί ένα δικαιο, μια νομιμότητα. Για παράδειγμα, η γερμανική οικογένεια, σύμφωνα με τη θεωρία που εκθέτω, έχει το δικαίωμα να επανενσωματώσει τα διασκορπισμένα μέλη του γερμανισμού, έστω και αν αυτά τα μέλη δεν το επιζητούν. Το δικαίωμα του γερμανισμού σε μια οποιαδήποτε επαρχία είναι ισχυρότερο από το δικαίωμα των κατοίκων αυτής της επαρχίας πάνω στους εαυτούς τους. Έτσι, δημιουργείται ένα είδος πρωταρχικού δικαίου, ανάλογου με αυτό του ελέω Θεού δικαίου των βασιλέων - η αρχή των εθνών υποκαθίσταται από αυτή της εθνογραφίας. Εδώ, υπάρχει ένα πολύ μεγάλο σφάλμα που αν κυριαρχούσε, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θα έβγαινε χαμένος. Όσο η αρχή των εθνών είναι ακριβής και νόμιμη, τόσο η αρχή του πρωταρχικού δικαίου των φυλών είναι στενή και συνιστά σοβαρότατο κίνδυνο για την πραγματική πρόοδο.

Στη πατρίδα της αρχαίας πόλης γνωρίζουμε ότι η έννοια της φυλής είχε μια πρώτης τάξεως σημασία. Η φυλετική συνομάδωση και η πόλη ήταν επέκταση της οικογένειας. Στη Σπάρτη, στην Αθήνα, όλοι οι πολίτες ήταν σε διαφορετικά επίπεδα συγγενείς, περισσότερο ή λιγότερο κοντινοί. Δεν συνέβαινε το ίδιο και με τις φυλές του Ισραήλ, όπως και με τα αραβικά φύλα. Από την Αθήνα, τη Σπάρτη και την Ισραηλιτική φυλή ας μεταφερθούμε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Αυτή η μεγάλη συνάθροιση πόλεων και επαρχιών απόλυτα διαφορετικών, που αρχικά δημιουργήθηκε με τη βία και έπειτα διατηρήθηκε από συμφέρον, επιφέρει στην ιδέα της φυλής το πιο αποφασιστικό χτύπημα. Ο χριστιανισμός, με τον οικουμενικό και απόλυτο χαρακτήρα του, εργάζεται ακόμα πιο αποτελεσματικά προς την ίδια κατεύθυνση. Συνάπτει με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μια δομική συμμαχία, και, μέσα από αυτούς τους δύο ασύγκριτους ενοποιητικούς παράγοντες, το εθνογραφικό αίτιο παραμερίζεται από τη διακυβέρνηση των ανθρώπινων πραγμάτων για αιώνες.

Παρά τα φαινόμενα, η εισβολή των βαρβάρων υπήρξε ένα επιπλέον βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Οι κατακτήσεις των βαρβαρικών βασιλείων δεν έχουν να κάνουν με την εθνογραφία· διευθετούνται δυναμικά η εξαιτίας των ιδιορρυθμιών των εισβολέων. Γι' αυτούς η φυλή των πληθυσμών που υπέτασσαν ήταν το πλέον αδιάφορο πράγμα. Ο Καρλομάγνος έκανε εκ νέου με τον τρόπο του αυτό που ήδη είχε κάνει η Ρώμη: μία ενιαία Αυτοκρατορία που την αποτελούσαν οι πλέον διαφορετικές φυλές· οι συντάκτες της Συνθήκης του Βερντέν, σύροντας αδιατάρακτα τις δύο μεγάλες τους γραμμές από τον βορρά στον νότο, δεν είχαν την παραμικρή φροντίδα για τη φυλή των ανθρώπων που βρίσκονταν δεξιά ή αριστερά. Οι συνοριακές μετατοπίσεις οι οποίες πραγματοποιούνται την περίοδο που έπεται του Μεσαίωνα βρίσκονταν και αυτές έξω από κάθε εθνογραφική φροντίδα. Αν η ακολουθούμενη από τον βασιλικό οίκο του Καπέτου πολιτική κατέληξε να συγκεντρώσει λίγο πολύ, υπό το όνομα Γαλλία, όλα τα εδάφη της παλιάς Γαλατίας, αυτό δεν οφείλεται στην τάση που είχαν εκδηλώσει αυτές οι χώρες να ενσωματωθούν με τους ομογενείς τους. Η Ντωφίν, η Μπρές, η Προβηγκία δεν θυμούνται πλέον καμιά κοινή καταγωγή. Κάθε γαλατική συνείδηση είχε χαθεί ήδη από τον ΙΙ αιώνα της εποχής μας, και μόνο εξαιτίας ενός γνωστικού ενδιαφέροντος, που εκδηλώνεται στις ημέρες μας, ξαναβρέθηκε αναδρομικά η ιδιαιτερότητα του γαλατικού χαρακτήρα.

Άρα, ο εθνογραφικός παράγοντας δεν έπαιξε κανένα ρόλο στη συγκρότηση των σύγχρονων εθνών. Η Γαλλία είναι κέλτικη, Ιβηρική, γερμανική. Η Γερμανία είναι γερμανική, κέλτικη και σλάβικη. Η Ιταλία είναι η χώρα όπου η εθνογραφία στέκεται εντελώς αμήχανη. Γαλάτες, Ετρούσκοι, Πελασγοί, Έλληνες, για να μη μιλήσουμε για πολλά άλλα στοιχεία, διασταυρώνονται σε ένα αξεδιάλυτο μείγμα. Τα βρετανικά νησιά, στο σύνολό τους, παρουσιάζουν ένα μείγμα κέλτικου και γερμανικού αίματος, οι αναλογίες του οποίου είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθούν.

Η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχει καθαρή φυλή και ότι θεωρώντας την εθνογραφική ανάλυση ως βάθρο της πολιτικής σημαίνει να συνδέεις την τελευταία με μια χίμαιρα. Οι πιο ευγενείς χώρες, η Αγγλία, η Γαλλία, η Ιταλία, είναι αυτές όπου το αίμα είναι περισσότερο αναμειγμένο. Από αυτή την άποψη η Γερμανία αποτελεί εξαίρεση; Είναι καθαρή γερμανική χώρα; Τι ψευδαίσθηση! Όλος ο νότος είναι γαλατικός. Όλη η ανατολή, πέρα από τον Έλβα, είναι σλάβικη. Και τα μέρη που διατείνονται ότι είναι πραγματικώς καθαρά, είναι πράγματι; Εδώ αγγίζουμε ένα από τα προβλήματα για τα οποία είναι πολύ σημαντικό να κατατεθούν ιδέες ξεκάθαρες και να προληφθούν οι παρανοήσεις.

Οι συζητήσεις για τις φυλές είναι ατέλειωτες, γιατί η λέξη φυλή έχει εκληφθεί από τούς φιλόλογους ιστορικούς και από τους φυσιολόγους ανθρωπολόγους υπό δύο εντελώς διαφορετικές έννοιες. Για τους ανθρωπολόγους, έχει το ίδιο νόημα που έχει και στη ζωολογία· δείχνει μια πραγματική γενεαλογία, μια συγγένεια αίματος. Όμως, η μελέτη των γλωσσών και της ιστορίας δεν οδηγεί στις ίδιες διαιρέσεις με αυτές της φυσιολογίας. Οι λέξεις βραχυκέφαλοι και δολιχοκέφαλοι δεν έχουν θέση στην ιστορία και στη φιλολογία. Στην ανθρώπινη ομάδα που δημιούργησε τις γλώσσες και την άρια γενεαλογία υπήρχαν ήδη βραχυκέφαλοι και δολιχοκέφαλοι. Το ίδιο συνέβαινε και στην πρωτόγονη ομάδα που δημιούργησε τις λεγόμενες σημιτικές γλώσσες και θεσμούς. Με άλλα λόγια, οι ζωολογικές αφετηρίες της ανθρωπότητας προηγούνται κατά πολύ των μορφωτικών, πολιτισμικών και γλωσσικών αφετηριών. Η άρια, η σημιτική και η τουρανική πρωτόγονη ομάδα δεν διέθεταν καμιά φυσιολογική ενότητα. Οι συνομαδώσεις αυτές είναι ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα σε μια κάποια εποχή, ας πούμε πριν δεκαπέντε ή είκοσι χιλιάδες χρόνια, ενώ η ζωολογική προέλευση της ανθρωπότητας χάνεται στο απέραντο σκότος. Αυτό που φιλολογικά και ιστορικά αποκαλείται γερμανική φυλή είναι σίγουρα μια αρκετά διακριτή οικογένεια του ανθρώπινου είδους. Πρόκειται, όμως, για οικογένεια με την ανθρωπολογική έννοια του όρου; Ασφαλέστατα όχι. Η εμφάνιση της γερμανικής ατομικότητας στην ιστορία

γίνεται λίγους αιώνες πριν τον Ιησού Χριστό.

Προφανώς, οι Γερμανοί δεν ξεπήδησαν αυτή την εποχή από αυτή τη γη. Πριν απ' αυτό, συγχωνευμένοι με τους Σλάβους μέσα στη μεγάλη αδιαφοροποίητη μάζα των Σκυθών, δεν είχαν την ξεχωριστή τους ατομικότητα. Ένας Άγγλος είναι ένας προσδιορισμένος τύπος στο σύνολο της ανθρωπότητας. Έτσι, ο τύπος που πολύ έσφαλμένα αποκαλείται αγγλοσαξωνική φυλή δεν είναι ούτε ο Βρετόνος της εποχής του Καίσαρα, ούτε ο Αγγλοσάξωνας του Χένγκιστ, ούτε ο Δανός του Κνούτ, ούτε ο Νορμανδός του Γουλιέλμου του Κατακτητή· είναι η απόρροια όλων αυτών. Ο Γάλλος δεν είναι ούτε Γαλάτης, ούτε Φράγκος, ούτε Βουργουνδός. Είναι αυτό που προήλθε από το μεγάλο καζάνι όπου, υπό την προεδρία του βασιλιά της Γαλλίας, ζυμώθηκαν μαζί τα πιο διαφορετικά στοιχεία. Ένας κάτοικος του Τζέρσεϋ ή του Γκουέρνεσεϋ σε τίποτα δεν διαφέρει, από την άποψη της προέλευσής του, από τον νορμανδικό πληθυσμό της διπλανής πλευράς. Κατά τον XI αιώνα, ακόμα και το οξυδερκέστερο μάτι δεν θα κατόρθωνε να διακρίνει την παραμικρή διαφορά στους κατοίκους των δυο πλευρών της Μάγχης. Ασήμαντες περιστάσεις έκαναν ώστε ο Φίλιππος - Αύγουστος (1180-1223 μ.Χ.) να μην καταλάβει αυτά τα νησιά μαζί με την υπόλοιπη Νορμανδία. Οι πληθυσμοί, χωρισμένοι οι μεν από τους δε για επτακόσια χρόνια, κατέληξαν όχι μόνο να γίνουν ξένοι, αλλά και πλήρως ανόμοιοι μεταξύ τους. Άρα, ή φυλή, όπως εμείς οι ιστορικοί την εννοούμε, είναι κάτι που φτιάχνεται και ξαναφτιάχνεται. Για τον επιστήμονα που ασχολείται με την ιστορία της ανθρωπότητας η μελέτη της φυλής είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Δεν έχει εφαρμογή, όμως, στην πολιτική. Η ενστικτώδης συνείδηση που κυριάρχησε στην κατασκευή του ευρωπαϊκού χάρτη δεν υπολόγισε καθόλου τον παράγοντα φυλή, και τα πρώτα έθνη της Ευρώπης είναι ουσιαστικά έθνη με αναμεμειγμένο αίμα.

Άρα, το θέμα της φυλής, κεφαλαιώδες στην αρχή, βαθμhdόν χάνει τη σημασία του. Η ανθρώπινη ιστορία διαφέρει ουσιαστικά από τη ζωολογία. Η φυλή δεν είναι το παν, όπως είναι στα τρωκτικά και στα αιλουροειδή, και δεν έχουμε το δικαίωμα να ψηλαφούμε τα κρανία των ανθρώπων, έπειτα να τους αρπάζουμε από το λαιμό λέγοντάς τους: «Είσαι αίμα μας· μας ανήκεις!». Εκτός από τα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, υπάρχει το λογικό, η δικαιοσύνη, το αληθινό, το ωραίο, που είναι τα ίδια για όλους. Η άσκηση αυτής της εθνογραφικής πολιτικής δεν διασφαλίζει τίποτα. Σήμερα τη χρησιμοποιείτε εναντίον άλλων έπειτα τη βλέπετε να στρέφεται εναντίον σας. Άραγε είναι σίγουρο ότι οι Γερμανοί, που ύψωσαν τόσο ψηλά τη σημαία της εθνογραφίας, δεν θα δουν τους Σλάβους να έλθουν, με τη

σειρά τους, να αναλύσουν τα ονόματα των χωριών της Σαξωνίας και της Λουβακίας, να αναζητήσουν τα ίχνη των Βίλτζ και των Ομποτρίτς, να ζητήσουν εξηγήσεις για τις σφαγές και τις μαζικές αγοραπωλησίες που οι Όθωνες επέβαλαν στους προγόνους τους; Είναι καλό για όλους να μάθουν να λησμονούν.

Αγαπώ πολύ την εθνογραφία· είναι επιστήμη σπάνιου ενδιαφέροντος· όμως, όπως τη θέλω ελεύθερη, τη θέλω χωρίς πολιτική εφαρμογή. Στην εθνογραφία, όπως και σε όλες τις σπουδές, τα συστήματα αλλάζουν· είναι η προϋπόθεση της προόδου. Τα σύνορα των κρατών θα ακολουθούν τις διακυμάνσεις της επιστήμης. Ο πατριωτισμός θα εξαρτιόταν από μια περισσότερο ή λιγότερο παράδοση έκθεση: «Σφάλλετε· χύνετε το αίμα σας για ποιο σκοπό; Πιστεύατε ότι είσθε Κέλτης· όχι, είσθε Γερμανός». Έπειτα, μετά από δέκα χρόνια, θα έλθουν να σας πουν ότι είσθε Σλάβος. Για να μην διαφθαρεί η επιστήμη, ας επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε με όλες μας τις δυνάμεις αυτά τα προβλήματα, όπου διαπλέκονται τόσα συμφέροντα.

Ας είσθε σίγουροι ότι αν επιφορτίσουμε την επιστήμη να δώσει στοιχεία στη διπλωματία, θα την συλλαμβάνουμε επ' αυτοφώρω να διαπράττει εγκλήματα σκοπιμότητας. Η επιστήμη όμως έχει άλλα να κάνει: απλώς, ας της ζητάμε την αλήθεια.

Β. Αυτό που μόλις είπαμε για τη φυλή, πρέπει να το πούμε και για τη γλώσσα.

Η γλώσσα προσκαλεί σε ένωση· δεν την εξαναγκάζει. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Αγγλία,

η Λατινική Αμερική και η Ισπανία ομιλούν την ίδια γλώσσα αλλά δεν σχηματίζουν το ίδιο έθνος. Αντίθετα, η Ελβετία, που τόσο καλά έλυσε τα προβλήματα της συγκρότησής της στηριζόμενη στη συγκατάθεση των διαφορετικών τμημάτων της, αριθμεί τρεις ή τέσσερις γλώσσες. Στον άνθρωπο υπάρχει κάτι ανώτερο από τη γλώσσα: η βούληση. Η βούληση της Ελβετίας να είναι ενωμένη, παρ' όλη την ποικιλία των γλωσσικών ιδωματοσμών της, είναι ένα πολύ πιο σημαντικό γεγονός από μια ομοιομορφία που συχνά κατακτάται μέσα από μια ταπεινωτική διαδικασία.

Τιμητικό γεγονός για τη Γαλλία είναι ότι ποτέ δεν αναζήτησε να κατακτήσει την ενότητά της γλώσσας με κατασταλτικά μέσα. Δεν μπορούμε να έχουμε τα ίδια αισθήματα και τις ίδιες σκέψεις, να αγαπάμε τα ίδια πράγματα σε διαφορετικές γλώσσες; Λέγαμε πριν λίγο πόσο απαράδεκτο θα ήταν αν η διεθνής πολιτική εξαρτιόταν από την εθνογραφία. Το ίδιο θα συνέβαινε αν εξαρτιόταν από τη συγκριτική φιλολογία. Ας αφήσουμε σε αυτές τις ενδιαφέρουσες σπουδές καθολική ελευθερία στις συζητήσεις τους· ας μην τις αναμειγνύουμε με ό,τι θα αλλοτρίωνε την ειλικρίνεια τους. Η πολιτική σημασία που αποδίδουμε στις γλώσσες οφείλεται στο γεγονός ότι τις θεωρούμε φυλετικά σημάδια. Τίποτα το πιο εσφαλμένο. Ο Πρώσος, που μιλά μόνο γερμανικά, πριν μερικούς αιώνες μιλούσε σλαβικά· στην Ουαλία μιλούν αγγλικά· η Γαλατία και η Ισπανία ομιλούν το πρωτόγονο ιδίωμα της λατινικής πόλης AlbelaLongue· ή Αίγυπτος μιλά αραβικά· τα παραδείγματα είναι αναρίθμητα. Ακόμα και στις αρχές, η γλωσσική ομοιότητα δεν παραπέμπει σε φυλετική ομοιότητα. Ας πάρουμε την πρωτοάρια ή την πρωτοσημιτική φυλή· εδώ υπήρχαν σκλάβοι, που μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τα αφεντικά τους, μολονότι ο σκλάβος ήταν τότε αρκετά συχνά διαφορετικής φυλής από εκείνη του αφεντικού του. Ας το επαναλάβουμε: αυτές οι διαιρέσεις των ινδοευρωπαϊκών, σημιτικών και άλλων γλωσσών, που με τόση θαυμαστή οξύτητα διακρίνει η συγκριτική φιλολογία, δεν συμπίπτουν με τις διαιρέσεις της ανθρωπολογίας. Οι γλώσσες είναι ιστορικοί σχηματισμοί, που δείχνουν λίγα πράγματα για το αίμα εκείνων που τις ομιλούν και οι οποίες, σε κάθε περίπτωση, δεν μπορούν να αλυσοδέσουν την ανθρώπινη ελευθερία, όταν πρόκειται να προσδιορισθεί η οικογένεια με την οποία κάποιος ενώνεται μπροστά στη ζωή και τον θάνατο.

Αν θεωρήσουμε ως αποκλειστικό κριτήριο τη γλώσσα ή αποδώσουμε τόσο μεγάλη προσοχή στη φυλή, αυτό εμπεριέχει κινδύνους και απαράδεκτα. Όταν την τονίζουμε υπερβολικά, εγκλειόμαστε σ' ένα προσδιορισμένο πολιτισμικό πλαίσιο, θεωρούμενο εθνικό· περιοριζόμαστε, φυλακίζομαστε. Εγκαταλείπουμε τον ελεύθερο αέρα που αναπνέουμε στο

τεράστιο πεδίο της ανθρωπότητας, για να κλειστούμε στο κλειστό κόσμο των συμπατριωτών. Δεν υπάρχει τίποτα το χειρότερο για το πνεύμα - τίποτα το πιο λυπηρό για τον πολιτισμό. Ας μην εγκαταλείψουμε τη θεμελιώδη αρχή ότι ο άνθρωπος είναι μια λογική και ηθική ύπαρξη πριν εγκλωβιστεί στη μία ή στην άλλη γλώσσα, πριν γίνει μέλος της μιας ή της άλλης φυλής, της μιας ή της άλλης κουλτούρας. Πριν από τη γαλλική, τη γερμανική και την ιταλική κουλτούρα, υπάρχει η ανθρώπινη κουλτούρα. Δείτε τους μεγάλους άνδρες της Αναγέννησης - δεν ήταν ούτε Γάλλοι ούτε Ιταλοί ούτε Γερμανοί. Ξαναβρήκαν, επικοινωνώντας με την αρχαιότητα, το μυστικό της πραγματικής εκπαίδευσης του ανθρώπινου πνεύματος, και του αφιερώθηκαν ψυχή τε και σώματι. Πόσο ορθά έπραξαν!

Γ. Αλλά και η θρησκεία δεν μπορεί να προσφέρει μία επαρκή βάση για την εγκαθίδρυση μιας σύγχρονης εθνότητας.

Στην αρχή, η θρησκεία είχε να κάνει με την ίδια την ύπαρξη της κοινωνικής ομάδας. Η κοινωνική ομάδα αποτελούσε προέκταση της οικογένειας. Η θρησκεία, οι τελετουργίες ήταν οικογενειακές τελετουργίες. Η θρησκεία της Αθήνας ήταν η λατρεία της ίδιας της Αθήνας, των μυθικών της θεμελιωτών, των νόμων της, των εθίμων της. Δεν εμπεριείχε καμιά δογματική θεολογία. Αυτή η θρησκεία ήταν, με την ισχυρή έννοια του όρου, κρατική θρησκεία. Αν κάποιος την αρνιόταν δεν ήταν Αθηναίος. Κατά βάθος ήταν η λατρεία της προσωποποιημένης Ακρόπολης. Το να ορκίζεται κάποιος στον βωμό του ιερού βράχου ισοδυναμούσε με τον όρκο για τον υπέρ πατρίδας θάνατο. Αυτή η θρησκεία ισοδυναμεί σήμερα με την κληρωτή στρατιωτική θητεία ή με τη λατρεία της σημαίας. Η άρνηση συμμετοχής σε μια τέτοια λατρεία θα ισοδυναμεί με την άρνηση της στρατιωτικής θητείας στις σύγχρονες κοινωνίες μας. Θα σήμαινε ότι κάποιος δεν ήταν Αθηναίος. Από την άλλη πλευρά, είναι φανερό ότι μια τέτοια λατρεία δεν είχε νόημα για κάποιον που δεν ήταν Αθηναίος - επίσης, δεν ήταν νοητός ο προσηλυτισμός ώστε να εξαναγκασθούν οι ξένοι να την αποδεχθούν. Οι σκλάβοι της Αθήνας δεν συμμετείχαν στη λατρεία των Αθηναίων. Το ίδιο συνέβαινε και σε κάποιες μικρές δημοκρατίες του Μεσαίωνα. Δεν ήταν κάποιος καλός Βενετός, αν δεν ορκιζόταν στον άγιο Μάρκο - όπως δεν ήταν και καλός Αμαλφитινός όποιος δεν έθετε τον άγιο Ανδρέα πάνω από όλους τους άγιους του Παραδείσου. Σ' αυτές τις μικρές κοινωνίες, αυτό που αργότερα μετεξελίχθηκε σε δίωξη και τυραννία, ήταν νόμιμο και με λιγότερες συνέπειες απ' όσες έχει το γεγονός ότι εμείς σήμερα ευχόμαστε στη γιορτή του αρχηγού της οικογένειας και του απευθύνουμε ευχές την πρώτη ημέρα του χρόνου.

Ό,τι ήταν αληθινό στη Σπάρτη και στην Αθήνα, δεν ίσχυε στα βασίλεια που προήλθαν από την κατάκτηση του Αλεξάνδρου, καθώς και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι διωγμοί του Αντίοχου του Επιφανούς (175-163 π.Χ.) με στόχο να οδηγήσει την Ανατολή στη λατρεία του Ολύμπιου Δία, οι διωγμοί της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για να διατηρήσει μια υποτιθέμενη κρατική θρησκεία ήταν λάθος, έγκλημα, πραγματική ανοησία. Στις ημέρες μας, η κατάσταση είναι πλήρως αποσαφηνισμένη. Δεν υπάρχουν πλέον μάζες που να πιστεύουν με έναν ομοιόμορφο τρόπο. Καθένας πιστεύει με τον τρόπο του, ό,τι μπορεί, όπως θέλει. Δεν υπάρχει πλέον κρατική θρησκεία - μπορεί να είναι κανείς Γάλλος, Άγγλος, Γερμανός, όντας καθολικός, προτεστάντης, Ισραηλίτης, ή μη συμμετέχοντας σε καμιά λατρεία. Η θρησκεία έγινε ατομική υπόθεση - αφορά τη συνείδηση του καθένα. Η διαίρεση των εθνών σε καθολικά και προτεστάντικα δεν υπάρχει πλέον. Η θρησκεία, που πριν πενήντα δύο χρόνια ήταν βασικό στοιχείο για τη συγκρότηση του Βελγίου, διατηρεί όλη τη σημασία της μόνο στη βαθύτερη συνείδηση του καθένα. Έπαψε, όμως, ολοκληρωτικά ν' αποτελεί λόγο χάραξης των συνόρων μεταξύ των λαών.

Δ. Σίγουρα η κοινότητα συμφερόντων αποτελεί έναν ισχυρό δεσμό ανάμεσα στους ανθρώπους. Εντούτοις, τα συμφέροντα αρκούν για να δημιουργηθεί έθνος; Δεν το νομίζω. Η κοινότητα συμφερόντων δημιουργεί εμπορικές συνθήκες. Στην εθνότητα υπάρχει μια συναισθηματική πλευρά· είναι, ταυτόχρονα, σώμα και ψυχή· ένα Zollverein δεν είναι πατρίδα.

Ε. Η γεωγραφία, αυτό που αποκαλείται τα φυσικά σύνορα, σίγουρα κατέχει

σημαντικό μέρος στη διαίρεση των εθνών ν. Η γεωγραφία είναι ένας ουσιαστικός παράγοντας της ιστορίας. Τα ποτάμια μετέφεραν τις φυλές· τα βουνά τις σταματούσαν. Τα πρώτα ευνόησαν τις ιστορικές μετακινήσεις, τα δεύτερα τις περιόρισαν. Θα μπορούσαμε, όμως, να πούμε, όπως κάποιοι πιστεύουν, ότι τα όρια ενός έθνους είναι εγγεγραμμένα στο χάρτη και ότι το τάδε έθνος έχει το δικαίωμα να σφετερίζεται ό,τι του είναι αναγκαίο για να επεκταθεί σε κάποιες περιοχές, για να συμπεριλάβει ένα βουνό, ένα ποτάμι, στο οποίο αποδίδουμε μια ιδιότητα εκ των προτέρων προσδιορισμένη; Δεν νομίζω ότι υπάρχει πιο αυθαίρετο και καταστρεπτικό δόγμα. Με αυτό επικυρώνεται κάθε είδους βία. Και, κατ' αρχήν, είναι τα βουνά ή τα ποτάμια που διαμορφώνουν τα υποτιθέμενα φυσικά σύνορα; Είναι αναμφισβήτητο ότι τα βουνά χωρίζουν κι ότι τα ποτάμια μάλλον ενώνουν. Δεν διαχωρίζουν, όμως, όλα τα βουνά τα κράτη. Ποιά είναι αυτά που χωρίζουν και αυτά που δεν χωρίζουν; Από την Μπιαρίτζ ως την Τορνέα, δεν υπάρχει ροή ποταμού που να έχει, περισσότερο από μία άλλη, συνοριακό χαρακτήρα. Αν η ιστορία το είχε θελήσει, ο Λουάρ, ο Σηκουάνας, ο Μέζ, ο Έλβας, ο Οντέρ θα είχαν, όπως ο Ρήνος, αυτό το χαρακτήρα του φυσικού συνόρου που συνέβαλε σε τόσες παραβιάσεις του θεμελιώδους δικαίου, δηλαδή του δικαίου που εκφράζει τη βούληση των ανθρώπων. Ομιλούν για στρατηγικούς λόγους. Τίποτα δεν είναι απόλυτο· είναι σαφές ότι αρκετές παραχωρήσεις πρέπει να γίνουν στην αναγκαιότητα. Δεν πρέπει, όμως, αυτές οι παραχωρήσεις να πάνε αρκετά μακριά. Διαφορετικά, όλος ο κόσμος θα διακηρύξει τα στρατιωτικά του συμφέροντα και αυτό θα οδηγήσει σε έναν πόλεμο χωρίς τέλος. Όχι, ούτε η γη, όπως ούτε και η φυλή, φτιάχνει το έθνος. Η γη προσφέρει το υπόστρωμα, το πεδίο του αγώνα και της εργασίας· ο άνθρωπος προσφέρει την ψυχή. Ο άνθρωπος είναι το παν μέσα στο σχηματισμό αυτού του ιερού πράγματος που αποκαλείται λαός. Κανένα υλικό στοιχείο δεν αρκεί.

Έθνος είναι μια πνευματική αρχή, που απορρέει από βαθιές περιπλοκές της ιστορίας, μια πνευματική οικογένεια, όχι μια ομάδα προσδιορισμένη από τη διαμόρφωση του εδάφους.

Είδαμε τι δεν επαρκεί για τη δημιουργία μιας τέτοιας πνευματικής αρχής: ούτε η φυλή ούτε η γλώσσα ούτε τα συμφέροντα ούτε η θρησκευτική συγγένεια ούτε η γεωγραφία ούτε οι στρατιωτικές ανάγκες. Τι περισσότερο χρειάζεται; Ζητώ για λίγο ακόμα την προσοχή σας.

III

Έθνος είναι ψυχή, αρχή πνευματική. Δύο πράγματα, που στην ουσία ταυτίζονται, συγκροτούν αυτήν την ψυχή, αυτή την πνευματική αρχή. Το ένα είναι η από κοινού κατοχή ενός πλούσιου κληροδοτήματος αναμνήσεων το άλλο είναι η σημερινή συναίνεση, η επιθυμία για συμβίωση, η βούληση να διαιωνίζεται στον χρόνο αυτή η αδιαίρετη κληρονομιά.

Ο άνθρωπος, κύριοι, δεν προέρχεται από αυτοσχεδιασμούς. Το έθνος, όπως και το άτομο, είναι η απόληξη ενός μακρού παρελθόντος προσπαθειών, ουσιών, αφομοίωσης. Η λατρεία των προγόνων είναι η πλέον δικαιολογημένη απαίτηση· οι πρόγονοι μάς έκαναν αυτό που είμαστε. Παρελθόν ηρωικό, επιφανών ανδρών, ανθρώπων ένδοξων (εννοώ της πραγματικής δόξας), αυτό είναι το κοινωνικό κεφάλαιο στο οποίο εδράζεται μια εθνική ιδέα. Κοινές δόξες στο παρελθόν, κοινή βούληση στο παρόν· το να 'χουμε κάνει μαζί σπουδαία έργα στο παρελθόν, το να θέλουμε να κάνουμε κι άλλα σήμερα, αυτές είναι οι ουσιαστικές προϋποθέσεις για να υπάρχει λαός. Αγαπάμε, κατ' αναλογία, τις θυσίες που υποστήκαμε, τα βάσανα που υποφέραμε. Αγαπάμε το σπίτι που χτίσαμε και που παραδίδουμε. Το σπαρτιάτικο τραγούδι: «Είμαστε αυτό που ήσασταν· θα είμαστε αυτό που είσθε», αποτελεί, μέσα στην απλότητα του, τον πυκνό ύμνο κάθε πατρίδας.

Στο παρελθόν, δοξασμένη κληρονομιά και κοινά δεινά, στο μέλλον, ένα κοινό προς υλοποίηση πρόγραμμα. Τα βάσανα που ζήσαμε μαζί στο παρελθόν, ό,τι χαρήκαμε, όσα ελπίσαμε, ιδού τι αξίζει περισσότερο από κοινά τελωνεία και από σύνορα που υπακούουν σε στρατηγικές ιδέες. Να τι είναι κατανοητό μεμιάς, παρ' όλες τις φυλετικές και γλωσσικές διαφορές. Έλεγα πριν λίγο: «Τα βάσανα που ζήσαμε μαζί στο παρελθόν»· ναι, είναι τα κοινά δεινά που ενώνουν περισσότερο από τη χαρά. Ως προς τις εθνικές μνήμες, τα πένθη αξίζουν περισσότερο από τους θριάμβους, γιατί επιβάλλουν καθήκοντα, επιτάσσουν την κοινή προσπάθεια.

Άρα, έθνος είναι μία μεγάλη αλληλεγγύη, συγκροτημένη από το αίσθημα των θυσιών που έγιναν και από αυτές στις οποίες είναι διατεθειμένο ακόμα να υποβληθεί. Προϋποθέτει ένα παρελθόν κι όμως, συμπυκνώνεται στο παρόν, μέσα από ένα απτό γεγονός: τη συναίνεση, την καθαρά εκφρασμένη επιθυμία να συνεχιστεί η συμβίωση. Η ύπαρξη ενός έθνους (συγχωρήστε μου αυτή τη μεταφορά) είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα, όπως η ύπαρξη του ατόμου είναι μια διαρκής κατάφαση ζωής. Το ξέρω, αυτό είναι λιγότερο μεταφυσικό από το θείο δίκαιο, λιγότερο βάνουσο από το υποτιθέμενο Ιστορικό δίκαιο. Στη διάταξη των Ιδεών που σας προτείνω, ένα έθνος δεν έχει περισσότερο το δικαίωμα από έναν βασιλιά να πει σε μια επαρχία: «Μου ανήκεις, σε παίρνω». Για μας, επαρχία είναι οι κάτοικοί της· αν κάποιος, ως προς αυτή την υπόθεση, πρέπει να πει τη γνώμη του, αυτός είναι ο κάτοικος. Ένα έθνος δεν έχει ποτέ πραγματικό συμφέρον να ενσωματώσει ή να κρατήσει με τη βία μία χώρα. Η επιθυμία των εθνών συνιστά, οριστικά, το μόνο νόμιμο κριτήριο, αυτό στο οποίο πρέπει πάντα να επανερχόμαστε.

Εκδιώξαμε από την πολιτική τις μεταφυσικές και θεολογικές αφαιρέσεις. Μετά από αυτό, τι μένει; Μένει ο άνθρωπος, οι επιθυμίες του, οι ανάγκες του. Θα μου πείτε ότι η απόσχιση, και, μακροπρόθεσμα, ο διαμελισμός των εθνών είναι η συνέπεια ενός συστήματος που θέτει αυτούς τους γερασμένους οργανισμούς στο έλεος συχνά ελάχιστα καθαρών βουλήσεων. Είναι σαφές ότι σε ανάλογη περίπτωση καμία αρχή δεν πρέπει να ωθείται στην υπερβολή. Οι αλήθειες αυτής της τάξης δεν είναι εφαρμόσιμες παρά στο σύνολό τους και με έναν πολύ γενικό τρόπο. Οι ανθρώπινες θελήσεις αλλάζουν· άλλα υπάρχει κάτι που να μην αλλάζει σ' αυτόν εδώ τον κόσμο; Τα έθνη δεν είναι κάτι το αιώνιο. Γεννήθηκαν και θα πεθάνουν. Πιθανότατα, θα τα αντικαταστήσει η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία. Όχι βέβαια στον αιώνα που ζούμε. Για την ώρα, η ύπαρξη των εθνών είναι κάτι το καλό, και μάλιστα αναγκαίο. Η ύπαρξή τους είναι η εγγύηση της ελευθερίας, η όποια θα χανόταν αν ο κόσμος δεν είχε παρά έναν και μόνο νόμο, έναν και μόνο κύριο.

Με τις ποικίλες ικανότητές τους, συχνά αντιθετικές, τα έθνη υπηρετούν το κοινό έργο του πολιτισμού· όλα συνεισφέρουν τη δική τους νότα στο μεγάλο κονσέρτο της ανθρωπότητας, που, τελικά, αποτελεί την ιδεωδέστερη πραγματικότητα που αγγίζουμε. Απομονωμένα, τα μέρη τους παραμένουν αδύναμα. Συχνά αναλογίζομαι ότι ένα άτομο πού θα εκλάμβανε τις αδυναμίες των εθνών για προτερήματα, που θα ετρέφετο από ματαιοδοξία, που θα ήταν

ζηλόφθονο, εγωιστικό και οξύθυμο, που δεν θα μπορούσε να υποφέρει τίποτα αδιαμαρτύρητα, θα ήταν το πιο ανυπόφορο από όλους τους ανθρώπους. Όλες, όμως, αυτές οι παραφωνίες χάνονται ολοκληρωτικά μέσα στο σύνολο. Φτωχή ανθρωπότητα, τι έχεις υποφέρει και τι δοκιμασίες σε περιμένουν ακόμα! Ας σε καθοδηγήσει το πνεύμα της φρόνησης, για να διασωθείς από τους αμέτρητους κινδύνους με τους οποίους είναι σπαρμένος ο δρόμος σου!

Συνοψίζω, κύριοι. Ο άνθρωπος δεν είναι σκλάβος, ούτε λόγω της φυλής του, ούτε λόγω της γλώσσας του, ούτε λόγω της θρησκείας του, ούτε λόγω της κατεύθυνσης των βουνοκορφών. Μια μεγάλη συνάθροιση ανθρώπων, με το πνεύμα αμόλυντο και την καρδιά θερμή, δημιουργεί μια ηθική συνείδηση που αποκαλείται έθνος. Όσο αυτή η ηθική συνείδηση δοκιμάζει τη δύναμή της με τις θυσίες που απαιτούν την απάρνηση του ατόμου προς όφελος της κοινότητας, είναι νόμιμη, έχει το δικαίωμα ύπαρξης. Αν αναφύονται αμφισβητήσεις στα σύνορα, συμβουλευτείτε τους πληθυσμούς που φιλονικούν. Έχουν το δικαίωμα να έχουν γνώμη για το ζήτημα. Ιδού κάτι που θα κάνει τους μύστες της πολιτικής να μειδιάσουν, αυτούς τους ακαταπόνητους που περνούν τη ζωή τους πλανώμενοι και που, από το ύψος των ανώτερων αρχών τους, προσφέρουν σε μας, τους κοινούς θνητούς, λίγη ελεημοσύνη. «Συμβουλευτείτε τους πληθυσμούς, ουφ, τί αφέλεια! Ιδού αυτές οι ευτελείς γαλλικές ιδέες που διατείνονται ότι μπορούν να αντικαταστήσουν τη διπλωματία και τον πόλεμο με παιδαριώδη μέσα».

Ας προσέξουμε, κύριοι, ας εγκαταλείψουμε το βασίλειο των μυστών. Ας μάθουμε να υφιστάμεθα την υπεροψία των ισχυρών μετά από άκαρπες αναζητήσεις, ίσως επανέλθουν στις δικές μας μετριοπαθείς εμπειρικές λύσεις. Η μελλοντική δικαίωση, κάποιες φορές, περνά μέσα από ένα είδος εγκαρτέρησης όπου θεωρείς τον εαυτό σου παρωχημένο.

Περιοδικό «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ», τεύχος 121 (Ιανουάριος – Μάρτιος 1993), σελ. 32-38